

Ігор КОЛЯДА

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ:
штрихи до історичного портрету
(1817–1885)

Геннадій СТРЕЛЬСЬКИЙ

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1920 РОКІВ
ОЧИМА В.К.ВИННИЧЕНКА

Ігор Коляда,
доктор історичних наук, професор
(м. Київ)

«...все, що говорить історик, має бути істинно, і ніколи не повинен він давати привід для підозри в підлещванні»

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ: штрихи до історичного портрету (1817–1885)

*До 200-річчя від дня народження визначного вченого,
письменника, громадського діяча Миколи Костомарова.*

До 170-річчя діяльності «Кирило–Мефодіївського товариства»

Істинний науковець має бути й поетом. Науковець не-поет може принести користь як збирач матеріалу, — лише поет може бути творцем і в науці.

Микола Костомаров

Світогляд та громадянська позиція видатного вітчизняного вченого історика, громадського діяча і письменника Миколи Івановича Костомарова сформувалися на Слобожанщині, де він народився 4 (16) травня 1817 р. в селі Юрасівка Острозького повіту Воронезької губернії. Його батько — Іван Костомаров був поміщиком, учасником військових походів під керівництвом О. Суворова, брав участь у штурмі турецької фортеці Ізмаїл, належав до дворянського роду, а мати Тетяна Мельникова була простою кріпачкою. Лише після народження сина він із нею одружився [1], що на той час було явищем неординарним і часто викликало осуд з боку інших дворян. Варто відмітити, що дворянський рід Костомарових бере свій початок із першої половини XVI ст. Саме родове ім'я походить від слова «костомарий», тобто кремезний, широкоплечий, яке, очевидно, було характерною ознакою родоначальника цього роду. В XVI ст. в літописах згадувався Самсон Мартинович Костомаров, боярський син за Івана Грозного, який втік з Московщини до Литви й був наділений тут маєтностями в Білорусії та на Волині. Його онук Петро Костомаров в часи

Хмельниччини пристав на бік Богдана, за що втратив свої володіння у межах Речі Посполитої. Одружившись з дочкою козацького старшини Юрася Блюма, Петро Костомаров оселився на півночі Слобідської України поблизу Острогозька (нині Воронізька область Російської Федерації). Тут виникла слобода Юрасівка, основне населення якої склали вихідці з українських земель. У навколишніх селах також проживали селяни — вихідці з різних регіонів України. Дворяни Костомарови кілька десятиліть несли військову службу російській монархії [2].

Давній предок Миколи Івановича Степан Матвійович Костомаров був пожалуваний вотчиною ще у 1634 році за заслуги перед державою [3].

Іван Петрович був нетиповим для свого часу поміщиком. Він любив читати, захоплювався працями французьких просвітителів Вольтера, д'Аламбера, Дідро, Руссо та ін. Були у його бібліотеці твори Пушкіна, Жуковського й «Енеїда» Івана Котляревського. Спілкувався відставний капітан без погорди зі своїми кріпаками й навіть працював разом з ними. Говорив, що всі люди від народження є рівними. Проповідував матеріалістичні ідеї про відсутність Бога та можли-

вість лише земних благ. Характеру Іван Петрович був запального, міг розлютитися й вдарити кріпака, про що згодом шкодував й давав постраждалому подарунки. Одного разу розсердившись, що йому не несуть їсти, він у припадку гніву перебив дорогий сервіз з саксонського фарфору. Коли прийшов час подумати про одруження та сім'ю, Іван Петрович, якому вже перевалило за сорок, одібрав зі своїх юних кріпачок облюбовану красуню-українку Тетяну Мильникову (за іншими даними — Мельникову), на 29 років молодшу за нього, й відправив дівчину навчатися шляхетних манер у Москву, щоб по закінченні її освіти одружитися з нею. Проте Тетяна не змогла повністю пройти курс для благородних дівчиць. В 1812 р. 14-річна дівчина була змушена залишити Москву, яку захопили французи, й повернулася до Юрасівки.

Красуня-кріпачка поселилася в панському домі. Мала окремі кімнати. Багато парубків були б щасливими обвінчатися з нею, залицялися до скромної дівчини, однак поміщик призначив її бути своєю. Через певний час юна Тетяна завагітніла й 4 (16) травня 1817 р. народила сина Миколу.

Злі язика, незадоволені привілейованим становищем Тетяни, яка ще недавно була кріпачкою, а тепер стала панною, почали говорити, що невідомо, чи то дійсно панський син. Мов ходили до дівчини й інші хлопці. Й Іван Петрович спочатку засумнівався. Однак переконався, що всі наклепи не мають підстав. Через деякий час по народженню Миколи, (у вересні 1817 року) він обвінчався з матір'ю своєї дитини. Тепер Тетяна Петрівна Костомарова стала юридично вільною та повновладною господинею над своїми колишніми односельцями, що залишалися у кріпацькій неволі [4].

Маленький Микола нічого не знав про своє незвичне соціальне походження й змалечку виховувався як панич, син Івана Петровича. Той дуже радів, що має такого розумного й кмітливого сина, хвалився ним перед своїми родичами й товаришами. Батько сам взявся виховувати сина. Загартовував його організм, обливаючи холодною водою, навчив читати й писати російською та французькою мовами. Дуже часто вони купалися у річці, навіть у крижаній воді, ходили гуляти у навколишні ліси чи каталися на возі. Звичку Івана Петровича гуляти в лиху погоду — дощ, сніг — всі вважали дивною примхою. Пізніше її успадкував і його син. Коли хлопчик підріс, батько подарував йому коня, й той залюбки катався верхи. В 10-річному віці батько звозив Миколу до Москви, де той вперше відвідав театр. Хлопчик був вражений цим мистецтвом. Протягом року панич навчався в приватному московському пансіоні, де вражав своїх учителів здібностями до різних наук і мов, здобувши

репутацію диво-дитини. Найважчим предметом для Миколи, який той ніяк не міг опанувати, виявилися танці. Навчання у Москві для хлопця було перерване хворобою. За ним приїхав батько й забрав додому підлікуватися на літо 1828 р. Було вирішено, що Микола повернеться до пансіону після літніх канікул [5].

Але 14 липня 1828 р. у життя 11-річного хлопця увірвалася лиха доля. Цього дня Іван Петрович сів на віз, запряжений парою коней, щоб проїхатися навколо Юрасівки по лісу й подихати свіжим повітрям. Поблизу себе він посадив і 11-річного Миколку. Однак хлопчик, трохи проїхавши з батьком, зіскочив з воза й сказав тому, що краще позабавляється, стріляючи з саморобного лука. Звечоріло. Проте батько не повертався додому... Як з'ясувалось згодом, його було вбито дворовими слугами з метою пограбування. Загибель батька дуже вразила юного Миколу. Все життя він був дуже набожним і постійно молився в церкві за упокій душі свого грішного родителя. Вся натура Костомарова була пронизана якимось релігійним містицизмом [6].

Трагічна загибель батька спричинила низку проблем у житті підлітка. Народжений від кріпачки М. Костомаров, згідно із законами Російської держави, автоматично ставав кріпаком свого батька, а зважаючи на той факт, що родичі Івана Костомарова — пани Ровневи успадкували статки та землі батька Миколи та негативно ставилися до шлюбу небіжчика з кріпачкою, то і моральні знущання над Миколаю були закономірними. Щоб не мати близьких стосунків із матір'ю Миколи, ними було прийнято рішення відкупитися від неї. «Коли Ровневи запропонували Тетяні Петрівні за 14 тисяч десятин родючої землі вдовину частку — 50 тис. карбованців асигнаціями, а також волгу хлопчиків, вона погодилася без зволікань. Щоб урятувати сина від кріпацької неволі, жінка була готова на все» [7]. Фактично, мати викупила сина з кріпацтва у родичів покійного чоловіка. Їй також було дозволено залишити собі кількох найближчих кріпаків. На отримані гроші Тетяна Петрівна придбала невеличку ділянку землі в тій же рідній Юрасівці, де завела господарство, що приносило деякий прибуток і дозволяло їй пристойно жити з сином. Оформлення всіх необхідних документів для звільнення Миколи від кріпосної залежності зайняло кілька років. Лише в 1832 р. 15-річний хлопець став юридично вільним [8].

Микола Костомаров був надзвичайно здібною дитиною, яка прагнула до знань, тому він спочатку був відданий на навчання до Московського пансіону, згодом, враховуючи скрутне матеріальне становище у родині, був переведений до Воронежського пансіонату. Вчився хлопчик дуже добре, за що отримав прізвисько «чудесна дитина», а згодом,

за порушення правил поведінки, був переведений до гімназії [9]. Після її закінчення у 1833 році вступив на навчання до Харківського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1837 році. Йому легко давалися іноземні мови, він виявляв велику зацікавленість до української мови та літератури. Цікавість до стародавніх мов прилучила Костомарова до читання в оригіналі класичних творів античної літератури. Захоплення героїчною класикою якимось призвело до трагікомічного випадку в його біографії. Жваво уявивши собі епізод Гомерової «Іліади», коли Ахіл тяг за своєю колесницею тіло забитого ним Гектора, юнак вирішив відчути на собі це дійство. Костомаров мав бути Гектором, а його товариш Ахілом. Миколу прив'язали за ноги до візка й поволочили по землі. Через кілька десятків кроків такого шляху експеримент припинили. Дорослі побачили й наказали зупинити знущання. Голова Миколи була в крові. Правда, рани загоїлися. А професор Сокальський згодом завжди зі сміхом згадував: «Ну пригостили мене! Дали можливість побачити давнину в особах!». Костомаров один час навіть серйозно займався музикою.

Зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету, керівником якого був професор-славист, літератор-романтик Іван Срезневський, та значний вплив М. Луніна, А. Валицького незабаром визначило його захоплення переважно фольклором і козацьким минулим України. Члени гуртка сприймали фольклор як вираження народного духу, звертаючись до народної творчості, самі складали вірші, балади і ліричні пісні [10].

А прослухані навесні 1838 року в Московському університеті лекції літературознавця Степана Шевирьова зміцнили в ньому романтичне ставлення до народності. Ці дослідження переростали у серйозні наукові праці. Спираючись на них, М. Костомаров першим порушив питання про узаконення мови українського народу та його історії. Доводив, що історію творить сам народ, а не царі, але при цьому обожнював великих людей. В університетські роки Микола дуже багато читав. Перевантаження відобразились на його здоров'ї, що призвело до погіршення його зору. У січні 1837-го Костомаров склав іспити з усіх предметів і 8 грудня того ж року був затверджений у статусі кандидата. Після закінчення університету він пішов на військову службу, був юнкером в Кінбурзькому драгунському полку. Але поганий зір заважав службі, і, щоб не брати участь у військових навчаннях, він влаштувався полковим істориком, розбираючи велику кіпу архівних матеріалів колишнього Слобідського козачого полку. Це його зацікавило, і він захотів простежити всю історію Слобідської України. Поєднуючи архівні дослідження

Микола Костомаров

і власні етнографічні пошуки, він написав «Етнографические экскурсии из Харькова соседними сёлами и кабаками». Як результат, він насмілювався визначити історичну місію слов'янських народів, насамперед українського. У своїх творах він оспівував княжу добу, козацькі перемоги. Літературні збірки «Українські балади» (1838) і «Ветка» (1848) під псевдонімом «Іеремія Галка» він надрукував у різних альманахах. У цей час під впливом творчості В. Шекспіра він написав історичну драму «Савва Чалий» (1838) і трагедію «Переяславська ніч» (1841). Перша магістерська дисертація Костомарова («О причинах и характере Унии в Западной России», 1841) викликала протест із боку церковної влади і була знищена за розпорядженням міністра народної освіти С. С. Уварова, друга — «Об историческом значении русской народной поэзии» дала йому ступінь магістра (1844) [11].

Своє призначення до Київського учбового округу, він пояснював своїм прагненням побувати у тих місцях, які б дозволили йому подальше вивчення історії України, зокрема добу Б. Хмельницького [12]. Прибувши до «матері породів руських» восени 1844 р., Микола Іванович вирушив до помічника попечителя Київського учбового округу Михайла Володимировича Юзефовича. Той гостинно зустрів молодого, але відомого історика, який вже був знаний і як літератор, що подавав великі надії. Юзе-

фович компліментарно відгукнувся про діяльність Миколи Івановича й висловлював свою прихильність для продовження його наукового й творчого шляху. В приймальній Юзефовича Костомаров зіштовхнувся з молодим чоловіком інтелігентного вигляду. Як виявилось, це був його колега Пантелеймон Олександрович Куліш, котрий також досліджував минуле свого краю, цікавився народною культурою та писав літературні твори українською мовою. Спільність занять і поглядів зблизила двох молодиків. Вони майже кожного дня гуляли вуличками стародавнього Києва, оглядали пам'ятки минулого, обговорювали різні наукові, культурні, релігійні та політичні питання. Через Куліша Костомаров познайомився з місцевою українською інтелектуальною громадою — професором Михайлом Олександровичем Максимовичем, студентами Василем Михайловичем Білозерським, Опанасом Васильовичем Марковичем та ін. [13].

Наприкінці вересня 1844 р. Микола Костомаров погодився обійняти посаду старшого вчителя історії Рівненської гімназії, а вже 13 жовтня 1844 р. він приступив до виконання своїх обов'язків. Рівненська гімназія була типовим середнім навчальним закладом для хлопчиків. В архівних документах є спогади про М. Костомарова-вчителя його колеги К. Яновського, який викладав у Рівненській гімназії у ті ж роки математику. Характеризуючи вчителя історії, автор вказує, що «Микола Іванович не був схожий на інших вчителів історії: своєю палкою, живою та ясною мовою він захоплював учнів, не дивлячись на те, що викладав свій предмет значно ширше, ніж в підручниках того часу» [14]. К. Яновський стверджує, що М. Костомаров був дуже вимогливий до якості знань і «за найменшу помилку у відповіді на запропоноване запитання він у більшості випадків ставив учневі оцінку "0", водночас за одну позитивну відповідь — дві оцінки "5"» [15]. На опитування учнів педагог витрачав півгодини кожного уроку (у той час на один урок відводили 1 год. 30 хв). За вказаний час Микола Іванович встигав перепитати більшу частину вихованців, тому всі вони старанно готувалися до відповідей на запитання стосовно вивченого матеріалу. Таким чином, відзначає автор спогадів, він досягав своїм викладанням блискучих результатів: під час іспитів його учні чудово відповідали на екзаменаційні питання, що пропонувалися, а також вміло передавали хід історичних подій прекрасною зв'язною мовою [16]. Пізніше М. Костомаров в «Автобіографії», згадуючи вчителя математики К. Яновського, пише, що був у товариських стосунках з ним [17]. Це дає змогу припустити, що вищезгаданий мемуарист добре знав колегу, тому його спогади можуть слугувати цінним історичним джерелом.

2 серпня 1845 р. директор рівненської гімназії

Петров одержав від М. Юзефовича повідомлення за № 4014 від 31 липня 1845 р. про переведення Костомарова на вакансію старшого учителя історії до 1-ї гімназії у м. Київ. Рішення було прийнято 28 червня 1845 р., і вже наприкінці літа 1845 р. М. Костомаров переїздить до Києва. Микола Іванович продовжує учителювання на посаді викладача історії відомої 1-ї чоловічої київської гімназії. Умови, у яких навчалися вихованці гімназії, характер і зміст їхніх занять, своєрідність відпочинку описав у своїх мемуарах її колишній учень — відомий художник-передвижник М. Ге («Київська перша гімназія в сорокові роковини») [18]. Він полишив і спогад про Миколу Івановича: «Микола Іванович Костомаров, — пише М. Ге, — був найулюбленішим вчителем усіх гімназистів. Не було жодного учня, котрий не слухав би його розповідей з російської історії» [19]. Колишній учень особливо наголошував на досконалості знань історика, на тому, якими цікавими були уроки. М. Ге називає уроки «духовним святом». Далі він пише, що Миколу Івановича любили і поважали, тому «вчилися в нього з захопленням і радістю» [20]. М. Ге зауважував, що такі ж позитивні враження в учнів М. Костомаров викликав, викладаючи у Київському жіночому Зразковому пансіоні Де-Мельян, в якому він почав читати загальну і руську історію із серпня 1845 р. [21].

На першому уроці у випускному класі у приватному зразковому пансіоні Лаури Йосипівни де Кальян і відбулося знайомство молодого викладача зі своєю майбутньою нареченою, яка на той час була просто його ученицею, Аліною Крагельською. Як відомо, Аліна разом із своєю молодшою сестрою Стефанією, як і інші юні слухачки, була неабияк зацікавлена новим вчителем історії. Хіба можна не звернути увагу на «молодого чоловіка з дуже свіжим обличчям, середнього зросту, але міцної, так би мовити кремезної статури, у від-мундирі (звичайний одяг учителів, що викладали у державних закладах), у дуже широких перчатках і чоботах такого розміру, який викликав сміх своєю величезністю. Замість поклону, він якось незграбно пригнувся, потім склав по-дитячому руки й запрокинув голову, бажаючи звільнити свій лоб та очі від густих пасм волосся, надвинутих недбало надягнутою шляпою; на волоссі, навколо голови, залишалася вдавнена шляпою смуга, немов би з голови щойно зняли обруч. Крізь золоті окуляри світилися добрі блакитні очі..., із свіжим обличчям, тонким носом, ледь помітно піднятим, з прекрасними губами, через які при читанні часом виднілися бездоганної чистоти і білизни зуби, симпатичною посмішкою...». Судячи із спогадів цієї жінки, вчитель неабияк їй симпатизував. Як пише Аліна, викладач відрізнявся «силою і живістю свого викладу... хоча ми ще не

могли одразу проникнутись повагою до розумової висоти “нового вчителя” і оцінити його даровитість» [22]. Тоді Костомарову було 28 років. «Ось так зародилося те високе чисте ніжне почуття — кохання. І нехай у суспільстві, згідно певних усталених норм моралі, ученицям не прийнято закохуватись у своїх вчителів, але серцю ж не накажеш... Я й сама така була, тільки свого “Костомарова” зустріла у 12 років. Юні дівчата тільки і живуть сердечними імпульсами, будучи непідвладними розуму». Вродлива смаглява, рум'яна, тендітна брюнетка полька Аліна щораз жартувала зі своїм вчителем, але він не ображався її веселоцям та пустоцям. Аліна була відмінницею. Одного разу Микола Іванович поставив Аліні за відповідь 5 балів. Вчитель подивився, які в неї оцінки з інших предметів, і промовив: “А ви добре вчитеся!” “Я ніколи не вчуся! — заперечила Аліна. — Вчуся, але не так добре, а злегка, доки вчитель у класі” (О, так, мої ж слова!). Ось так, у гуморі учениці виявлялися перші вияви симпатії і ніжності, початку закоханості.

Штрих до портрету Костомарова-педагога знаходимо також у мемуарах В. Мордовцевої (дочки одного з приятелів М. Костомарова, яка з дитинства була знайома зі вченим). Розповідаючи про мотиви виникнення взаємної симпатії між А. Костомаровою (тоді Крагельською) і М. Костомаровим, вона писала: «Спочатку вона (Аліна — **О.Д.**) зацікавила його, як непересічна учениця, а вона зацікавилась ним, як блискучим викладачем» [23].

Аліна Крагельська була ще і здібною піаністкою. Це підтверджує й такий факт: на гастролях у Києві великий композитор Ференц Ліст одного разу випадково почув прекрасну гру Аліни в графині Меліної і був просто зачарований. Відвідавши Крагельських у їхньому будинку, він особисто запросив Аліну на свій концерт. Митець ще раз побажав послухати її гру. Після уважно прослуханої увертюри, він поцілував її і розсипався в компліментах перед батьками про музичний хист і незвичайні здібності їх доньки, пророкуючи їй велике майбутнє і запропонував продовжити навчання у Віденській консерваторії. Мати Аліни, Анеля Устинівна, була горда за доньку, але відмовилася від пропозиції. На останньому концерті композитор спустився з підмостків, підійшов до Аліниного крісла, взяв її за руку, повів на естраду, посадив біля себе і попросив слідувати за його грою, даючи їй урок на згадку про себе. Після концерту публіка губилася в здогадках: чи то наречена Ліста, чи то грали вони в чотири руки.

28 травня 1846 р. ректор університету св. Володимира, ординарний професор астрології В. Ф. Федоров звернувся до ради університету з пропозицією затвердити на посаді викладача руської історії М. Костомарова. 4 червня 1846 р. на засіданні Ради

Дідовці. Дім-музей Костомарова

університету йшлося про балотування М. Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі руської історії. В архівах зберігся протокол його результатів, який засвідчує, що Микола Іванович одержав 16 виборчих бюлетенів «за» і жодного — «проти». Це підтверджує лист з канцелярії Київського учбового округу за № 4604 від 19 серпня 1846 р. до Ради університету, який, до речі, також препроводжував диплом М. Костомарова на ступінь магістра. На листі є його власноручна розписка про одержання диплома [24]. Микола Іванович неодноразово відзначав, що це був один з найсвітліших і пам'ятних днів у його житті — початок його короткочасної професорської кар'єри. Рада Київського університету св. Володимира затвердила його ад'юнктом кафедри руської історії [25]. Мемуари В. Мордовцевої дозволяють скласти уявлення про М. Костомарова — університетського викладача і лектора. «Як професор, — згадує В. Мордовцева, — він чарував і захоплював слухачів своєю блискучою, палкою мовою. Ерудиція його була величезна, завдяки його надзвичайній пам'яті, яка дивувала всіх. Він пам'ятав суцільні сторінки з прочитаного — все і серйозне, й незначне до найменших подробиць. Він умів признаватися у своїх помилках, на що небагато людей здатні [26]».

Київський період життя та діяльності М. Костомарова хоча і був короткочасним, але став ключовим як у його професійній кар'єрі, так і на життєвому шляху. Перебування М. І. Костомарова в Києві позначене його участю в роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка збирала й видавала історичні документи, яка діяла з 1843 р. з ініціативи ректора Київського університету св. Володимира професора М. Максимовича і за сприяння київського військового, подільського та волинського генерал-губернато-

Книга буття українського народу

ра Д. Г. Бібікова та за дозволом міністра внутрішніх справ при канцелярії генерал-губернатора [27]. За спогадами випускника та викладача Київського університету св. Володимира Олександра Ромаповича-Славатинського, у період перебування Д. Бібікова на посаді київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора «история с археологией поистине были модными науками: ими увлекалось и киевское чиновничество, и киевский бомонд, ими волей-неволей увлекалось польское дворянство. Все взапуски бросились на поиски в крае памятников старины» [28]. Розповідаючи через 50 років після роботи у Київській комісії для розгляду давніх актів, О. Левицький так згадував про любителів та ентузіастів вивчення історії краю: «К числу таких любителей старины принадлежал прежде всего ближайший сотрудник Д. Бибикова по управлению краем Н. Писарев, назначенный председателем новоучрежденной Комиссии. С ним мог поспорить в этом пристрастии Фундуклей» [29]. Перше засідання Київської археографічної комісії відбулося 8 грудня 1843 р. на якому серед вибраних 11 почесних членів був і київський цивільний губернатор — Іван Іванович Фундуклей [30]. До участі у роботі Київської архе-

ологічної комісії було залучено відомих наукових і культурних діячів, зокрема закликано до співпраці П. Куліша, П. Лукашевича, А. Метлинського, Д. Зубрицького. З 1845 р. у її роботі брав участь Т. Шевченко. З 1846 р. активним членом-співробітником цієї комісії стає М. Костомаров. Його діяльність у ній розпочалася з підготовки до видання «Літопису С. Величка», рукопис якого передав до комісії професор Московського університету М. Погодін [31].

Відпочиваючи в 1846 році в Одесі, професор Київського університету, М. Костомаров випадково зустрівся з Аліною, котра також була на відпочинку разом з матір'ю. Зблизившись з Аліною, Микола Іванович, повернувся до Києва і зачастив до них у гості. На початку лютого 1847 р. Микола Іванович зізнався, що давно й нестримно кохає Аліну. Він постійно мріє про неї й дуже хоче, щоб вона стала його дружиною. Не можна сказати, що ця пропозиція пролунала для дівчини, як грім серед ясного неба. Проте вона відповіла, що дасть згоду на шлюб, якщо проти не буде її матінка. Залишалось зробити останній рішучий крок і офіційно попросити руки Аліни у її матері. Великою перешкодою, яку подолав Костомаров, була згода на шлюб з Аліною і його власної матері Тетяни Петрівни. Оголосивши їй про своє бажання одружитися з Аліною Крагельською, він викликав шквал гніву та заперечень. Тетяна Петрівна казала, що ніколи не дасть своє материнське благословення на шлюб з полькою-католичкою. «Йди до своєї Олени, раз так зневажаєш матір!» — кричала літня жінка на сина. Микола сердився й говорив, що як так, то він одружиться і без її благословення, піде з дому, житиме самостійно і більше не приходитиме до матері. Він переконував, що Аліна полька лише за походженням, оскільки з дитинства жила й виросла на Україні, а стосовно віри, так за законами імперії їхні діти у будь-якому випадку будуть охрещеними в православ'ї. Запеклий опір матері, яка боялась втратити контроль над єдиним сином, було зламано.

Увечері 12 лютого Костомаров, як завжди, прийшов до будинку Аліни. Вона щось грала на фортепіано. Він захоплено слухав. Коли пролунав останній акорд музичної композиції, Микола Іванович звернувся до Анелі Устимівни і промовив: «Я прошу у Вас руку Вашої доньки Аліни!».

Після недовгої паузи жінка відповіла: «Нехай вона сама Вам її віддасть, Миколо Івановичу!».

Костомаров взяв зняковуліу Аліну за руку й підвів до матері. Анеля Устимівна глянула на дочку й посміхнулася. Обличчя дівчини палало. Кілька секунд панувала тиша. Розуміючи, що треба щось сказати, вона відповіла: «Не знаю, не знаю, нехай буде так, як мама хоче».

Мати потенційної нареченої знову посміхнулася й сказала: «Довго ж Вам бути женихом, Миколо Івановичу, адже Аліні всього п'ятнадцять з половиною років».

«Шістнадцять з половиною!» — хором відповіли Костомаров і Аліна.

Прикинувши, Анеля Устимівна погодилася. На запитання, коли наречений пропонує провести заручини, Костомаров, не вагаючись, відповів: «Завтра!».

Наступного дня увечері в будинку Мазурових відбулися заручини молодих. Аліна була у вечірній пишній сукні, її вуха були прикрашені діамантовими сережками, а на шийці красувалося блискуче діамантове намисто. Дорогоцінне каміння вигравало у світлі свічок всіма барвами райдуги. Священик читав слова молитви. Матері Аліни та Миколи плакали. Урочиста церемонія офіційно проголосила молодих нареченими. По її завершенні священик, обидві матері, вітчим Микола Кузьмич, сестра Стефанія почали вітати Аліну та Миколу з першим кроком до укладання законного шлюбу. За щастя молодих рідні підняли келихи з шампанським. В цей момент десь за вікном голосно й протяжно завив собака. Був четвер, 13 лютого 1847 р.

У кімнаті запанувала тиша. Анеля Устимівна, дивлячись на майбутнього зятя, сказала: «І число вибрав Микола Іванович 13-те для дня своїх заручин, і собаки у нас виють при тості замість музики. Так все це неприємно!».

Священик відповів, що шляхи Господні невідомі, і не треба людям загадувати про майбутнє, а все буде, як Бог дасть [32].

30 березня 1847 р. мало відбутися їхнє весілля. Старшим боярином Микола запросив свого кращого друга і однодумця Тараса Шевченка. Але доля розпорядилась інакше — не судилося. 29 березня, якраз напередодні весілля, Костомарова, як одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, разом з братчиками арештовують...

40-і роки XIX ст. — це був час, коли окремі ентузіасти, бажаючи зберегти для нащадків пам'ятки української культури, почали збирати історичні документи, народні пісні й перекази. На підставі зібраного створювалися перші праці з історії України, досліджувалися традиції українського народу. Патріотичні почуття поєднувалися при цьому з ідеями європейського романтизму, який спонукав зацікавлення народною культурою. У рамках захоплення молодих інтелектуалів народною культурою розгорнулася боротьба за мову. «Філологічні бунтівники», як назвали їх згодом історики, першими збагнули, що народна мова є одним із головних чинників становлення модерної нації.

У січні 1846 р. група київських славистів (професор Київського університету Микола Костомаров, вчитель з Полтавщини Василь Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак) складають коло однодумців, яке оформлюється у «Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія». Крім них, до організації мали причетність: письменник автор української абетки Пантелеймон Куліш, поет і художник Тарас Шевченко, педагог і журналіст Микола Савич, поет-перекладач Олександр Навроцький, етнограф-фольклорист Панас Маркович, педагог Іван Посяда, поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький, педагог Олександр Тулуб, педагог Дмитро Пальчиков. Товариство проіснувало до березня 1847 року. Сам М. Костомаров спочатку мріяв про організацію чисто наукового легального слов'янського товариства, але згодом, під впливом товаришів, зробився навіть автором найважливіших ідеологічних документів Братства — його «Статуту», «Правил», прокламацій та агітаційного твору під назвою «Книги биття українського народу» [33].

Ідея створення гуртка інтелектуалів була не нова. В першій половині 1840-х рр. серед молодих українських інтелігентів вже існував молодіжний гурток, учасниками якого були П. Куліш, В. Білозерський, О. Тулуб. Невеличкі гуртки серед студентів були звичайним явищем. А оскільки серед студентів було дуже багато поляків, які мали свої угруповання,

цілком логічним виглядає: і створення гуртка українських інтелігентів-патриотів. Пізніше ідею заснування товариства приписували собі і Костомаров, і Білозерський [34].

Однак головною організуючою силою все ж таки слід визнати саме Гулака. Випускник Дерптського університету, «просякнутий духом корпоративізму» єдиний юрист за фахом, Гулак більше за інших надавав ваги саме формальним ознакам товариства. Скромний, трохи відлюдкуватий, енциклопедично обізнаний Гулак палко захопився ідеєю таємного товариства. До речі, Гулак буде єдиний, крім Костомарова, у кого жандарми виявили при трусі перстень з емблемою товариства. Спочатку товариство кирило-мефодіївців дещо нагадувало релігійно-містичний гурток на зразок масонської ложі. Вступ до нього регламентувався певними обрядовими формальностями: складання присяги, обов'язок тримати відомості про товариство в таємниці, носіння персня як знак належності до товариства тощо. В якості персня планувалося використання особистої печатки Костомарова з написом: «Іоан, гл. VIII, ст. 32, Н.К.» У Святому Писанні в указаному місці знаходиться фраза: «І зрозумієте істину, і істина визволить вас!» Саме вона стала девізом таємного товариства. Маємо свідчення, що Костомаров з трьома товаришами якось вночі пробралися до Софійського собору, щоб скласти урочисту клятву [35].

Ймовірніше за все, до товариства залучалися нові члени без наявності будь-якої формальності. Хоча кирило-мефодіївці і намагалися вводити в своє середовище лише тих, кому можна було довіряти. Відсутність будь-якої організаційної структури проявлялась у відсутності впорядкованих зустрічей, узгодженої діяльності, і навіть в тому, що ті люди, яких пізніше об'єднали під єдиною назвою «кирило-мефодіївців», часто не знали один одного або знали дуже поверхово. Не було і впорядкованого місця зборів. Збиралися в різних місцях, в різних складах і кількостях.

У цілому, ідеї кирило-мефодіївців про визволення і об'єднання слов'янських народів, необхідність вивчення слов'янських мов, відродження української національної культури і навіть необхідність скасування кріпацтва не були кримінальними, тому не було особливої необхідності їх приховувати, і кирило-мефодіївці часто їх виражали у бесідах з іншими людьми. Так, Костомаров вів подібні бесіди з поміщиком В. Тарновським, чиновником М. Рігельманом і навіть з помічником попечителя учбового округу М. Юзефовичем, який відіграв дуже ганебну роль у цій історії [36]. Хоча до подій 1847 р. М. Юзефович складав певну протекцію для Костомарова, і неабияку — для Куліша. Неодноразово Костомаров

говорив Юзефовичу про бажання створити науково-літературне товариство для вивчення слов'янських культур. А одного разу навіть говорив йому щось про рукопис, відомий нам під назвою «Книги буття українського народу» [37].

Головним ідеологом товариства був М. Костомаров. Влітку-восени 1846 р. Костомаров пише твір, який з легкої руки Куліша ввійшов до історіографії під назвою «Книга буття українського народу» (або «Закон Божий» — така назва була дана йому жандармами). Якщо до цього кирило-мефодіївці діяли, в цілому, в правовому полі (якщо не брати до уваги, звичайно, сам намір створення таємного товариства), то написання цього твору вже могло тлумачитися як певний злочин. Ще більшим злочином, звичайно, слід визнати недруковані, антиурядові поезії Шевченка, які у великій кількості поширювались серед кирило-мефодіївців, і не тільки між ними. Твір, написаний Костомаровим («Книга буття українського народу»), зачитувався і обговорювався у гуртку друзів. У своїх бесідах кирило-мефодіївці торкалися багатьох різноманітних питань, зокрема і політичних проблем, що в ті часи межувало зі злочином.

На Різдвяні свята 1847 р. до Києва приїхав давній знайомий М. Костомарова по Харківському університету поміщик з Полтавщини М. Савич, який зупинився у місті проїздом, вирушаючи в закордонну подорож. Костомаров радо залучив старого приятеля до зборів на квартирі Гулака. Палкі дискусії між молодими інтелігентами продовжувалися до глибокої ночі. Саме вони і привернули увагу Гулакового сусіди — студента О. Петрова. Інколи в літературі зазначається, що Петров підслухав розмови Різдвяного вечора. Це твердження базується на свідченні Костомарова [38, 39]. Однак, це не зовсім так, Петров почав підслухати розмови в Гулаковій кімнаті ще раніше [40].

Зацікавлений підслуханими розмовами, він хотів якомога більше пізнати цих людей. В історіографії звикли малювати образ молодого провокатора, який тільки й підслухав ці розмови, щоб наклепати донос. Однак, не слід приписувати Петрову на грудень 1846 р. те, що він здійснив у березні 1847 р. Чому не можна припустити, що молодий 19-річний юнак міг щиро зацікавитися оригінальними і незвичними для нього міркуваннями більш досвідчених людей?

З цією метою, а не з метою доносу, він міг познайомитися з Гулаком. І, можливо, Петров щиро хотів стати приналежним до великого таємничого товариства, що сполучило у собі представників багатьох слов'янських племен, члени якого носять золоті каблучки з іменами Кирила та Мефодія, а центр знаходиться у Москві [41]. Адже саме таку картину

змалював молодому неофіту Гулак. Звичайно, Гулак видавав бажане за дійсне, але сам він дійсно вірив в існування товариства. Згадаймо, що перстень, подібний Костомаровому, мав тільки Гулак.

Наївний, щиросердний Гулак довірився 19-річному хлопчині і навіть дозволив йому списати статут товариства. Це був величезний прорахунок з його боку. Однак, на той момент Гулак вже знав, що незабаром виїде до Петербурга, тому, можливо, і хотів наостанок прилучити до товариства ще одного члена, тим більше, що Петрова трохи знали Навроцький (двоюрідний брат) і Маркович. Протягом двох тижнів, в які Гулак міг спілкуватися з Петровим, він остаточно впевнився в його відданості справі і в присутності Навроцького прочитав Петрову твір Костомарова, котрий як велику цінність шанували кирило-мефодіївці. Правда, Гулаку хватало розуму не дати Петрову текст для переписування. Можливо також, що Костомаров, даючи Гулакові свій твір, наказав бути з ним обережним і знищити при першій же небезпеці.

Саме в цей момент, тобто в останні дні грудня 1846 р., до Києва нарешті приїхав П. Куліш, який також збирався у подорож по слов'янських країнах. Маючи непевну туманну інформацію про події останнього року, Куліш взяв на допит Білозерського, з сестрою якого мав намір одружитися, і той заспокоїв Куліша, сказавши, що молоді українці дійсно надумали собі скласти таємне товариство на честь св. Кирила та Мефодія і навіть почали носити чавунні каблучки з їх іменами, але потім ця ідея в них випарувувалася, а каблучки вони позакидали в воду [42].

Таким чином, П. Куліш міг зрозуміти, що мрії у київської молоді, яку він звів до купи в Києві, почали набувати організованих рис. Однак, на цей момент таємне товариство з містичною обрядовістю фактично вже не існувало, і чи не єдиним його учасником залишався хіба що Гулак. Об'єднання молодих українців почало все більше набувати рис науково-літературної корпорації, тобто цілком легальної організації, хоча й підозрілої [43]. Слід зауважити, що Костомаров ще раніше почав вимагати уникати називати їхні збори товариством, щоб не наразитися на небезпеку.

На початку 1847 р. Савич вже поїхав за кордон, Куліш і Костомаров облаштовували своє особисте життя, Гулак виїхав до Петербурга, Шевченко поїхав до Борзни, очікуючи свого призначення до університету на посаду вчителя малювання, Білозерський — знову в Полтаву, Навроцький і Маркович — в Пирятин. Всі інші, яких зараховують до Кирило-Мефодіївського товариства (Андрузький, Посяда, Тулуб, Пильчиков), на той момент вже не підтримували сталих зв'язків з гуртком Костомарова-Гулака. Отже, товариство роз'їхалося.

У Києві залишився тільки Костомаров, та й він, палко закоханий в 16-річну дівчину, свою колишню ученицю, одружитися з якою він готувався, навряд чи переймався справами товариства. Свій наречений Костомаров навіть подарував золотий перстень з іменами Кирила та Мефодія. Саме в такому контексті слід розуміти слова Шевченка, який тільки-но, наприкінці січня 1847 р., відгуляв у якості боярина на весіллі Куліша, звернуті у листі від 1 лютого 1847 р. до Костомарова: «О братстві не пишу, бо нічого й писати; як зійдемося, то поплачем. Куліш блаженствує, а Василь Білозерський поїхав у Полтаву одгецькуватися од учительства» [44].

Але саме в цей період, коли братчики і думати не могли про те, яка загроза над ними нависла, прорахунок, зроблений Гулаком, почав давати свої плоди. Історія не терпить умовного способу, але, якби Петров не підслухав розмов на квартирі Гулака, якби Гулак не розповів йому про товариство і не дав списати статут, хто зна, чи дізналися б ми колись про Кирило-Мефодіївське товариство.

Сюди слід додати ще одне "якби". Як би Петров у гостях в свого дядька, професора математики Київської духовної академії Д. Подгурського не проговорився про таємне товариство, до якого він вступив, і не показав його статут. А саме так і відбулося. І просте бажання похвалитися перед дядьком перетворилося на велику катастрофу для багатьох людей [45].

Що відбувалося далі, здогадатися не важко. Більш досвідчений дядько швидко зрозумів, у яку халепу вскочить його небіж, якщо про таємне товариство стане відомо владі. Логічніше за все, до цього моменту Петров і уявити собі не міг всю серйозність ситуації і те, що саме йому випала доля стати зрадником. Чи тягнув би Петров два місяці, давши роз'їхатись практично всім учасникам таємного антиурядового товариства, якби він був свідомим провокатором. Скоріше за все, слова Петрова про те, що він не сповіщав владу про таємне товариство св. Кирила та Мефодія, щоб вивідати про нього побільше, є елементарним бажанням виправдати себе, щоб уникнути покарання. Ймовірно, що текст доносу був складений разом з дядьком Подгурським.

Галицький історик М. Возняк писав, що Петров намагався зробити донос генерал-губернатору Д. Бібікову. Але коли той дізнався, що студент прийшов доносити на свого учителя — Костомарова, негайно вигнав Петрова [46]. Звідки таку інформацію взяв М. Возняк невідомо, в жодних відомих джерелах і літературі вона не підтверджується. Однак те, що подібний факт був можливий, є цілком ймовірним. Хоча, можливо, це є одна з тих поголосок, яких

безліч ходило навколо кирило-мефодіївців після арешту, зафіксована лише М. С. Возняком.

Як би там не було, але зробити донос для Петрова перетворилося на засіб самозахисту. 13 березня 1847 р., коли Д. Бібіков поїхав у справах до Петербурга, Петров робить донос попечителю Київського учбового округу О. Траскіну та його помічнику М. Юзефовичу. Сам факт звертання саме до відомства, що було в юрисдикції Міністерства народної освіти, а не до жандармерії, поліції чи цивільного губернатора І. Фундукля, свідчить про те, що Петров міг діяти за підказкою свого дядька, професора Подгурського, якому саме ця галузь була найбільш відомою і який міг мати особисті зв'язки з її посадовцями, зокрема з Траскіним і Юзефовичем.

Є відомості, що Петров трохи раніше зробив попередній донос Юзефовичу, а вже потім в його присутності повторив його Траскіну [47]. Однак суті це не міняє, і чорна справа була зроблена.

Тепер прийшла черга хвилюватися Траскіну, який прогавив створення антиурядового злочинного товариства на першому ж році своєї праці попечителем учбового округу. І це при тому, що кілька років тому Київський університет вже зачиняли для "профілактики", щоб очистити його від політизованих елементів. А особливо треба б було хвилюватися Юзефовичу, під крилом якого працювали Костомаров, Гулак і інші кирило-мефодіївці і який знав від самого Костомарова про його намір скласти якесь товариство, про якийсь таємничий рукопис та, скоріше за все, знав про збори української інтелігенції з оточення Костомарова і Гулака. Подібну догану міг висловити Юзефовичу і Траскін. Для Юзефовича виник ризик самому понести відповідальність.

Дії Траскіна і Юзефовича наступні: проводити арешти — це не їх компетенція, тож вони звільняють з посади вчителя малювання тільки-но призначеного на неї Шевченка і відправляють доповідну до Петербурга генерал-губернатору Бібікову — нехай той вирішує, що робити, причому відмічають, що Маркович і Навроцький вже закінчили Київський університет, а Гулак — взагалі вихованець Дерптського університету, а самі тихо проводять розслідування цієї справи, періодично викликаючи Петрова на допити.

Петрову також доручають вивідати все, що можна про таємне товариство. Завдання дуже складне — з Костомаровим особисто і Петров був не знайомий, а всі інші відомі йому кирило-мефодіївці роз'їхались. Петрову пощастило натрапити ненадовго в Києві Марковича, але все, що він зміг з нього витягнути, лише те, що той читав «Закон Божий» (як назвав Петров твір Костомарова). Однак, незабаром і Маркович знову виїхав з Києва на Великодні свята до брата. Місцева київська влада нічого не зробила для

затримання Марковича. Також без всяких наслідків залишилося і коротке перебування в Києві щойно одружених Кулішів і примкнувшого до них Білозерського, які прямували до Варшави, щоб розпочати свою закордонну подорож.

Київська адміністрація вичікувала рішення з Петербурга.

Для Бібікова були наявні всі ознаки антиурядового товариства, і він, отримавши повідомлення з Києва, негайно передав справу туди, де нею і мали займатися, тобто до III відділення власної його імператорської величності канцелярії. Це сталося 17 березня. І саме це відношення стало початком справи "Україно-Слов'янського товариства". Назва "Україно-Слов'янського", скоріше за все, була дана товариству жандармами, бо слов'янофільське по ідеї, воно було українофільським по суті. Одночасно, щоб допомогти слідству, Бібіков запропонував передати для використання керуючого своєї канцелярії М. Писарева (правда, як виявилось пізніше, толку від нього було небагато, адже з виявлених кирило-мефодіївців, крім Куліша, Костомарова, Шевченка і Гулака, він нікого не знав). Це також дозволяло Бібікову бути в курсі розвитку справи [48].

Звичайно, Бібікову було не дуже приємно, що в його парафії, і не де-не-де, а в самому її центрі діє злочинне товариство. Справа "Україно-Слов'янського товариства" явно продовжувала непокоїти Бібікова і надалі, тому він настійливо просив III відділення тримати його в курсі, зокрема, надсилати копії свідчень підслідних на допитах.

Шеф жандармів, начальник III відділення граф О. Орлов в той же день зробив доповідь цесаревичу Олександру — майбутньому Олександру II (цар Микола I тоді хворів) про необхідність арешту Гулака, який знаходився на той момент у Петербурзі. З усього видно, що справі "Україно-Слов'янського товариства" було надане дуже велике значення. Резолюція цесаревича Олександра була наступною: «Арестовать Гулака немедленно!» [49]. Відтепер цесаревич Олександр тримав справу "Україно-Слов'янського товариства" під власним контролем.

Арештовувати Гулака пішли не хто-небудь, а обер-поліцейстер генерал-ад'ютант С. Кокошкін і керуючий III відділенням генерал-лейтенант Л. Дубельт. Те, що арештовувати Гулака ходили такі високі чини, зайвий раз підкреслює всю важливість цієї справи.

18 березня Гулака було заарештовано. Ця подія для нього стала як грім серед ясного неба. Головним компрометуючим матеріалом у Гулака був твір Костомарова. Відпросившись до відхожого місця, він кинув туди цей рукопис. Однак, ця спроба його знищити була невдалою, і загребуші руки жандармів витягли звідти. Крім цього злочинного рукопису

також в Гулака були знайдені статут і перстень з іменами Кирила і Мефодія.

Отже, донос підтвердився, а, значить, в Києві дійсно існує таємне антиурядове товариство, деякі члени якого вже вирушили за кордон. Справа "Україно-Слов'янського товариства" все більше набирала серйозного значення. Ще більше в цій думці жандармів ствердили допити Гулака, який відмовлявся свідчити будь-що про таємне товариство. Згідно з вимогами статуту, Гулак майже єдиний не переступив присяги й не оговорив нікого з кирило-мефодіївців. Для нього дана присяга була важливіша за збереження власного життя. Ніякі умовляння й загрози не допомогли жандармам зламати цієї клятви. Не допомогли навіть умовляння й погрози священика, хоча для такої релігійної людини, як Гулак, годі було й вигадати найстрашніших моральних тортур.

Гулак був переконаний, що смертна кара йому вже забезпечена, тому єдине, чого він хотів, це не видати своїх товаришів. Гулак навіть не спробував знищити ще один екземпляр статуту і "Книги буття українського народу". Можливо, він не бачив в цьому вже ніякого сенсу, а, можливо, перебуваючи в стресовій ситуації, навіть не подумав про це. 12 квітня ці папери були в нього знайдені, але Гулак про них знову відмовився говорити.

Однак ще до цього, 28 березня 1847 р., О. Орлов зробив ледве одужавшому Миколі I доповідь про таємне "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія", в якій показував велику серйозність цієї таємної організації. Микола I дуже зацікавився цією справою і наказав, якщо виявиться щось важливе, негайно йому повідомити. III відділення також підтримувало думку, що дії київських українофілів були інспіровані з боку польської революційної еміграції в Парижі [50].

Поляки-заколотники неодноразово давали про себе знати, проводячи антиросійську пропаганду. І саме в цьому руслі на перших порах проводило свою діяльність III відділення. Так, саме в такому ключі жандарми витлумачили прокламацію "К верным Сынам Украины!", що з'явилася в Києві відразу після початку арештів кирило-мефодіївців [51]. Тому ще 24 березня Орлов відправив депешу до намісника Царства Польського І. Паскевича-Ериванського, де повідомляв про викриття в Києві таємного товариства [52].

А тим часом, коли в Петербурзі тривали моральні тортури над Гулаком, до Києва було направлено наказ провести обшук і заарештувати інших кирило-мефодіївців: Костомарова, Посяду, Марковича, Тулуба, Андрузького, Шевченка, Білозерського. Такий же наказ було надіслано до Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора М. А. Долгорукова щодо Навроцького. Були зроблені

також накази митним службам про арешт Савича і Куліша в разі, якщо вони будуть перетинати кордон Російської імперії (жандарми ще не знали, що Білозерський разом з Кулішем виїхав до Варшави).

28 березня в Києві були отримані інструкції таємно провести обшуки і арешти виявлених кирило-мефодіївців. Протягом майже місяця Юзефович мав нагоду якось попередити Костомарова про небезпеку, проте він цього не зробив, можливо, побоюючись за власну долю. Навпаки, Юзефович відіграв ще більш ганебну місію, видавши Костомарова, людину, яка вважала його своїм покровителем. Як і було наказано в секретній інструкції, Фундуклей, Траскін, Юзефович і жандармський полковник Білоусов, незважаючи на пізній час (вже був вечір), негайно приступили до проведення арештів і обшуків. Звернімо увагу на високі посади арештувальників. Фактично, за відсутністю Бібікова, це було найвищі місцеві очільники, що ще раз підтверджує факт, що справі було надано неабиякої ваги. Обшук на квартирі Марковича, якого тоді не було в Києві, нічого не дав. Тож відправивши чиновника в Переяслав, де за свідченнями мав знаходитись Маркович, місцева адміністрація направилася до квартири Костомарова, який щойно повернувся до своєї домівки і не встиг навіть роздягнутися, коли почув стукіт в двері. Відчинивши їх, він несподівано помітив у пізньому візитері свого колишнього покровителя Юзефовича. Схвилюваний Юзефович одразу повідомив, що на Костомарова зроблено донос, і якщо він має щось компрометуюче, хай негайно передасть йому. Найбільш небезпечним був, звичайно, написаний Костомаровим твір про відродження України і слов'янську федерацію, про який Юзефович дещо знав. Костомаров почав розводити вогонь, щоб знищити цей документ (згадаймо, що знищити саме його інший екземпляр перед цим намагався у Петербурзі і Гулак, це могло свідчити про певну домовленість між власниками документу). Але Юзефович не дав Костомарову це зробити. Це зайвий раз підкреслює, що ніякого наміру врятувати Юзефович не мав, а виконував розпорядження свого начальства. Юзефович вийшов, але через кілька хвилин повернувся разом з Фундуклеєм, Білоусовим і Траскіним. Почався обшук. Помітивши на столі стару газету з повідомленням про страту декабристів, один з непроханих гостей зазначив: «Одразу видно, чим займається». В ході обшуку було знайдено і золотий перстень з іменами св. Кирила й Мефодія. Як і в Петербурзі, донос Петрова повністю підтвердився. Кабінет Костомарова було опечатано. Всі папери складено в простирадла, взяті в квартирі Костомарова. Молодому професору дозволили коротко попрощатися з безутішною матір'ю, а після

цього доправили на квартиру Фундуклея, де сам Фундуклей і Траскін відразу почали його допитувати. Юзефович і Білоусов продовжували обшуки, але в квартирах студентів Тулуба і Посяди не було знайдено нічого важливого. А Андрузький разом зі своїми речами виїхав до батьків у Пирятин. Де знаходився Шевченко, слідчі не знали, але в Києві його не було. Тим часом Фундуклей і Траскін вели допит Костомарова. Заявивши, що Гулак у Петербурзі явився у III відділення, пред'явив злочинний рукопис і написав донос на Костомарова, начебто той просив його цей рукопис розповсюдити, цивільний губернатор і попечитель учбового округу вимагали, щоб Костомаров сам негайно в усьому зізнався і розповів все, що знає про таємне товариство Кирила і Мефодія. Костомаров почав було заперечувати, що не знає ніякого рукопису, але папери вилучені у нього Юзефовичем тут же були йому представлені. Думки Костомарова плутались. Він не міг усвідомити, як Гулак, людина, яка так завзято захопилася справою утворення товариства, міг так поступити зі своїми товаришами. Вражений до глибини душі Костомаров змушений був зізнатися, що той рукопис є його власним перекладом Міцкевичевої «Пілігримки». Сам факт існування товариства Костомаров рішуче заперечував, хоча й відмічав, що збори молодих інтелігентів періодично відбувалися, обговорювалися різні питання, але при цьому не порушувалися межі закону. Щоб дещо пом'якшити долю Костомарова, у своїх доповідних Фундуклей відмітив, що перстень і рукопис той передав добровільно.

Ранком 29 березня бідолашна дівчина Аліна Крагельська ще не знала, яка велика трагедія відбулася в її житті. Напередодні весілля вони з матір'ю збиралися поїхати в гості до майбутньої свекрухи. Почувши стукіт у двері і подумавши, що це приїхав її наречений, юна пустунка заховалася за двері, щоб налякати його, як інколи вона це робила. Але ввійшов інший чоловік, котрий відразу заявив, що Костомарова заарештовано. Важко осягнути всю глибину горя, яке спіткало молоду дівчину за один день до весілля... [53].

«Из кружка малороссов выделились и сгруппировались несколько лучших студентов около профессора русской истории, еще молодого человека Костомарова; цель этого кружка была народно-литературная: изучение основательное рядом с русской историей — истории Малороссии, народных обычаев, нравов, преданий, поэзии. Конечно, к этому кружку примыкал вышедший из народа профессор живописи Киевского университета Шевченко, известнейший из поэтов, писавших на малороссийском языке, а также несколько членов Киевской археографической комиссии. У студентов этого кружка имелись нецензурные стихо-

творения Шевченка, каковы, напр., «Сон», «Кавказ», «Якби ви знали, паничі» и т. д. [...] Полиция, имея уже от поляков полный список запрещенных стихов Шевченка, желала захватить подлинную его рукопись для обвинения его и, чтобы ближе ознакомиться с членами кружка, подслала к ним сыщика-студента, некоего Петрова [...] Ночью в номера казеннокоштных студентов философского факультета I отделения явилась компания, состоящая из жандармского полковника, полицмейстера, чиновника особых поручений, генерал-губернатора и помощника попечителя округа М. Юзефовича, члена археографич. комиссии, сочувственно относившегося к костомаровскому кружку... Отыскали стихи Шевченка у студента 4 курса Посяды, у студента 2 курса Андрусского и что-то подозрительное у студента Тулуба — и посадили всех под арест в аудиторию № 7 [...] Костомаров хотя и был встревожен арестом Посяды и Андрусского, но полагал, что это случилось по какому-нибудь другому поводу, а не за литературные занятия; ... перед вечером готовился к венцу с любимой девушкой... Костомаров был арестован и увезен в крепость в тот момент, когда надевал перчатки, готовясь ехать в церковь венчаться. Спустя несколько дней Шевченко, Костомаров, Посяда и Андрусский увезены были в Петербург...» [54].

Цілком слушно, на наш погляд, відмічає сучасний відомий український філософ М. Попович: «Перебільшувати роль «Кирило-Мефодіївського товариства» як нелегальної організації було однаково вигідно як царській таємній поліції, так і тим авторам, для яких уся історія є історією або боротьби класів, або визвольних змагань. Незважаючи на те, що негласний союз було створено із статутом, текстом на зразок програми, таємним членством, мета цього союзу була радше ідеологічною, ніяких спроб організувати політичний переворот ця спілка за своїм складом і характером не могла ставити. З легкої руки О. Кониського, який без будь-яких підстав заявив, ніби товариство налічувало близько сотні членів, набула поширення думка про надзвичайну розгалуженість і законспірованість товариства, підхоплена пізніше істориками-марксистами» [55].

Після завершення слідства по Кирило-Мефодіївському товариству граф О. Орлов подав доповідну записку імператору, що, як слушно відмічає М. Попович, містила досить точні оцінки слов'янофільського та українського руху з позицій самодержавства [56].

У доповідній царю граф О. Орлов вказував: «Цей напрям, з одного боку, вельми важливий, він може зміцнити самостійність і силу народу, з іншого — породжує джерело внутрішніх коливань, бо як владні племена піклуються про встановлення своєї народності, так рівно піклуються про це племена підвладні: поляки хочуть бути поляками, малороси

малоросіянами... Всі вони не змовники, не зловмисники і захоплюються тільки: слов'янофіли модним напрямком наук, а українофіли палкою любов'ю до своєї батьківщини, але уряд повинен вжити певні заходи обережності як щодо слов'янофілів, щоб вигуки їх про приєднання до Росії іноземних слов'ян не викликали невдоволення сусідніх держав, що володіють слов'янами, так і особливо проти українофілів, бо думки останніх про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними і інших підвладних Росії до бажання існувати самобутньо» [57]. Загальний висновок графа О. Орлова звучав таким чином: «Україно-славянское общество св. Кирилла и Мефодия было не боле, как ученый бред трех молодых людей. Учредители его Гулак, Белозерский и Костомаров по самому положению ученых людей в свете, конечно, были не в состоянии ни вовлечь в свое общество военных или народ, ни сделаться скоро причиною восстания. Но вред от них мог произойти медленный и тем более опасный...» [58].

А ось, як сам Микола Іванович Костомаров згодом описав цю подію: «В пятницу на Пасхе вечером я ездил в университет и дал экзекутору деньги для освещения церкви на время моего венчания, которое, должно было совершиться в предстоящее воскресенье. Возвратившись оттуда домой и напившись чаю, я отправился в свою спальню, но не успел раздеться, как вошел ко мне помощник попечителя учебного округа Юзефович и сказал: «На вас донос, я пришел вас спасти; если у вас есть что писанного, возбуждающего подозрение, давайте скорее сюда». За свои бумаги в кабинете мне нечего было бояться, но я вспомнил, что в кармане моего наружного пальто была черновая полуизорванная рукопись того сочинения о славянской федерации, которую еще на Святках я сообщил для переписки Гулаку. Я достал эту рукопись и искал огня, чтобы сжечь ее, как вдруг незаметно для меня она очутилась в руках моего мнимого спасителя, который сказал: «Soyuz tranquille, ничего не бойтесь». Он вышел и вслед за тем вошел снова, а за ним нахлынули ко мне губернатор, попечитель, жандармский полковник и полицеймейстер. Они потребовали ключей, открыли мой письменный стол в кабинете, и попечитель, увидя в нем огромный ворох бумаг, воскликнул: «Mon Dieu! il faut dix ans pour déchiffrer ces brouillons» [«Мій боже! Знадобиться десять років, щоб розшифрувати всі ці карлючки» (фр.)]. Потом забрали мои бумаги и, завязавши их в потребованные простыни, опечатали кабинет, вышли из моей квартиры и велели мне ехать вместе с ними. Я едва успел подойти к матери, поцеловать ее оледеневшую от страха руку и сказать «Прощайте». Я сел в дрожки вместе с полицеймейстером Галяткиным. Меня привезли на квартиру губернатора и сказали:

«Вы знаете Гулака?» Знаю, отвечал я. «Он сделал на вас донос, явился в III Отделение Собственной Его Величества Канцелярии и представил рукопись, в которой излагалось о будущем соединении славян». Я не знаю этой рукописи, сказал я. Но черновая рукопись, взятая у меня помощником попечителя, предстала предо мною в обличение моих слов: улика была налицо. Меня отправили в Подольскую часть и посадили в отвратительной, грязной комнате, поместивши меня с двумя полицейскими солдатами. Через день, в воскресенье утром, полицеймейстер Галяткин вошел ко мне и, злобно потирая руки, сказал: «Каково тут вам, г. профессор, не совсем удобно? Оно было бы приятнее дома с молодой женой». Частный пристав Подольской части обращался со мною добродушнее и принимал во мне сердечное участие. Вечером в воскресенье меня повезли в закрытом экипаже на мою квартиру, где я простился с матерью и невестою. Сцена была раздирающая: мне неожиданно приходилось ехать в неведомый путь и на неведомую судьбу в то самое время, когда, по моему ожиданию, должно было происходить в церкви мое венчание. Затем я воротился в часть: немедленно меня посадили на перекладную и повезли в Петербург» [59].

А. Костомарова (Крагельська) у своїх спогадах відмічає важливий факт, що Микола Іванович «не считал своих «затей» не только преступными, но и секретными, почему и носился со своей мечтой о Кирилло-Мефодиевском обществе единения славян: он говорил о нем при губернаторе Фундуклее, при попечителе и помощнике попечителя учебного округа, при товарищах и при студентах». Такі свідчення А. Костомарової (Крагельської) підтверджується і думками самого М. Костомарова, оскільки в організаційному відношенні товариство не мало чіткої структури, а кількість членів якого, за різними, інколи суперечливими, свідченнями та інтерпретаціями, була дуже різною. М. Костомаров, незадовго до своєї смерті відмічав, що «тайного общества со всеми его атрибутами: выборами, председателем, секретарями, членскими взносами, отчетами — не существовало» [60]. Разом з тим, у період досудового слідства М. Костомаров, не міг збагнути причину звинувачень, що стосувалися існування Кирило-Мефодіївського товариства. Так, під час допитів М. Костомаров відповідав: «...не считаю его [мається на увазі Кирило-Мефодіївське товариство — І.К.] существовавшим когда-либо иначе как только в предположении, которое не сбылось и ему не сбыться; ...это общество только обговорено, но до реальных действий ему... еще далеко» [61]. Пізніше, розуміючи чого вимагають від кирило-мефодіївців, Микола Іванович написав у своїх нових свідченнях, що хоча йому здавалося «что нельзя назвать обще-

ством беседу трех человек, но если нужно назвать его таким образом ради того, что оно было как бы в зародыше, то я назову его таким образом. Я изменил свое прежнее показание, тем более что оно было написано под влиянием сильного нравственного потрясения и, как находили мои судьи, имело в себе невольное противоречие. Затем мне делали вопросы относительно колец с именем Кирилла и Мефодия, найденных у меня, Гулака и Белозерского. Я объяснил, что это не имело никакого отношения к предполагаемому обществу и кольца надеты были только в знак памяти просветителей славянства» [62].

У день арешту у 30-річного професора Миколи Івановича Костомарова, повинно було відбутися вінчання. Але прощальна зустріч з нареченою в цей день відбулася в присутності поліції. Серце його коханої розривалось від горя. Ввечері, коли мало відбутися вінчання, Миколу в закритому екіпажі повезли додому. Він мав попрощатися з матір'ю і нареченою у присутності жандармського полковника й поліцмейстера. Горе-наречений пригортав заплакане обличчя Аліни до своїх грудей, запевняв, що він не злочинець, що безмежно кохає її і зі своїм коханням піде й у могилу. Про цей епізод Костомаров згодом писав так: «Сцена була роздираюча. Потім мене посадили на перекладну і повезли до Петербургу... Стан мого духу був до того вбитий, що у мене з'явилася думка в дорозі заморити себе голодом...» [63].

Цілий рік просидів Костомаров у Петропавлівській фортеці, а потім опинився на засланні в Саратові, де провів 12 років. Аліна клопоталася про покращення долі нареченого, їздила в Петербург на побачення. Таємно від матері листувалася з ним упродовж 2,5 років. Мати, як і вітчм, який служив у комісаріатській комісії, рішуче виступили проти шлюбу з Миколою Костомаровим і тим часом насильно видали її заміж за полковника Марка Дмитровича Кисіля. Після весілля Аліна з сестрою Стефанією переїжджає до Марка Дмитровича. Марко Кисіль був хорошим чоловіком для неї. Він поважав її почуття до Костомарова, ніколи не докоряв, навіть купив і подарував дружині його книгу — драму «Кремуцій Кород», з авторською присвятою Аліні Крагельській: «Присвячується незабутній А.Л.К. на згадку 14 червня року 1847». Це була дата останнього побачення автора з Аліною. Хоча й не з кохання вийшла заміж Аліна, та вона намагалась бути хорошою дружиною. В сім'ї панувало взаєморозуміння і повага. Тяжко хворий, М. Кисіль весною 1865 р. із сім'єю переїжджає з Києва до Дідовець у свій родовий маєток. Тут вони жили до його смерті. Аліна Леонтіївна цілком присвятила себе дітям. З роками вона часто хворіла, була майже нерухома.

Як пише Ольга Унгурян: «В Петербурзі з арештованим спілкувалися шеф жандармерії Олексій Орлов та його помічник генерал-лейтенант Дубельт... і скоро обидва генерали впевнилися, що мають справу не з небезпечним змовником, а з романтиком-мрійником». Суду не було. Рішення про покарання у вигляді одного року заточення у фортеці та безтермінове висилання в одну з віддалених губерній під нагляд поліції та заборону викладання стало відоме Костомарову від Дубельта 30 травня того ж року [64]. Але і тут, в ув'язненні та засланні, вчений залишався вірний собі. За короткий період часу від вивчив грецьку мову і вже дуже скоро в оригіналі читав Гомера. А згодом подолав іспанську для читання «Дон Кіхота». Із цікавістю вивчав старообрядництво. Крім того, М. Костомаров активно працював у Саратовському губернському управлінні секретарем комітету з селянських питань, статистичному комітеті, редактором неофіційної частини «Саратовских губернских ведомостей» [65]. Тут, у Саратові, він познайомився з М. Чернишевським. Згодом після того, як М. Костомаров відмовився підтримати протест проти висилки професора П. Павлова, що обурило передових студентів, він вимушений був піти з університету, і це стало причиною розриву з М. Чернишевським.

В особистому житті М. Костомарова багато що складалося не так, як хотілося. Закоханий молодий професор мріяв, що після відбуття покарання у засланні він зможе врешті-решт одружитися на своїй нареченій. Але цьому не судилося статися. Мати Аліни категорично заборонила дочці виходити заміж за політичного в'язня і власноруч викинула весільну обручку у води Неви [66]. Але дочка мала свою думку з цього приводу. Отримавши потайки дозвіл від Дубельта, який знав її з дитинства, поїхала до коханого у Саратов, куди він був засланий після відбування річного покарання у фортеці аж до 1856 року, для вінчання з нареченим. Але, як це не дивно, Микола Костомаров не зробив крок назустріч дівчині, відмовившись написати заяву у жандармерію з цього приводу. Тому одруження не відбулося. М. Костомаров це так пояснював сам собі: «Аліна дала обітницю вірності не злочинцю та ізгою, а вільній та успішній людині, а тепер ситуація змінилася, і він повинен звільнити її від цієї обіцянки» [67]. Тому вона повернулася додому ні з чим. Піддавшись на материнські умовляння Аліна Крагельська у 1851 році вийшла заміж за поміщика з Прилук Марка Киселя. З ним вона народила трьох дітей: два хлопчика і дівчинку. Згодом вони переїхали до Петербурга, а на літо приїжджали у свій маєток Дідовці, що недалеко від Прилук [68]. Після заслання та дозволу влади у 1859 році М. І. Костомаров переїхав до Петербурга. Згодом він був обраний професором університету

на кафедрі російської історії. У цей час М. Костомаров поновив свою дружбу і зустрічі з Т. Г. Шевченком (1859–1861 рр.), який мав величезний вплив на нього.

Хоча Костомаров був самітником-аскетом, який немов «книжний черв» просиджував з ранку до вечора у бібліотеці, допускаючи поруч з собою лише одну жінку — матір, в його житті інколи траплялися привабливі дівчата, котрі йому подобалися. До однієї з них у Костомарова навіть виникли романтичні почуття. Це була юна графиня Катерина Федорівна Толстая. Їх познайомив Шевченко, коли дівчині було 16 років, а Костомарову — 42. По кількох місяцях спілкування симпатія науковця зросла настільки, що той почав залицятися до чарівної графині. Петербургом поповзли чутки, юна дочка графа стала нареченою професора й незабаром вони одружаться. Розуміючи свої вади у порівнянні з іншими кавалерами, Костомаров втім наважився освітитися Катерині Толстій у коханні й зробити їй шлюбну пропозицію. Хоча здійснив він це у типовій для себе відвертій формі, написавши листа:

«Я Вас люблю і прошу Вашої руки, яле я був би підлим, коли б не висловив Вам усіх незручностей для Вас.

Слухайте:

1) Ви молоді, я не молодий... Така любов коли й можлива, то як виключення із загального порядку...

2) Я не можу похвалитися здоров'ям...

3) Засоби мої до життя дуже обмежені для такої обстановки, до якої Ви звикли...

4) Останнім часом Ви вели світське життя. Я ніскільки його не засуджую, але в союзі зі мною такий спосіб життя не сумісний..., бо мені потрібна дружина — не прекрасна мила дама, душа освіченого товариства, а подруга душі і помічниця, щоб нести тяготи життя. Я все звик робити для своєї совісті, але не для інших, і через те бажаю одружитися зовсім не для вищого світу, а для дому, не для інших, а для себе...

5) Моя мати не така жінка, з якою жити приємно... Я прийму Вашу відмову без образи і гіркоти. В усякому разі прошу не ображатися прямою мого листа. Може так чинити не прийнято, але я говорив Вам, що не звертаю уваги на те, що прийнято чи не прийнято».

Романтичні взаємини між Костомаровим і Катериною Толстою не переросли в оформлення шлюбного союзу, й незабаром графиня вийшла заміж за професора медицини Едуарда Андрійовича Юнге. Проте дружнє спілкування між нею та істориком тривало до кінця його життя.

Час від часу Костомаров зустрічався з Олександром Михайлівною Куліш, яка переживала складний період стосунків зі своїм чоловіком. Вона морально підтримувала Миколу Івановича. Вони згадували

минуле, своїх друзів, Шевченка, який так і помер холостяком. Сум охоплював Костомарова, і він інколи казав Олександрі Михайлівні: «Знайдіть мені наречену. Я одружуся без жодних вагань, якщо Ви знайдете мені наречену».

Про це ж він говорив і Кулішу в притаманному йому старослов'янському дусі: «Честнейший отче Пантелеймоне! Хочу всем сердцем моим и всею душою моею и всеми помышлениями моими пояти себе жену красну, аки крив сельный».

Гостюючи якимось у Куліша, який працював тоді у Варшаві, Костомаров накинув оком на розумну та привабливу дівчину, дочку польського бібліотекаря Пшиланського, й навіть повідомив товариша, що має намір до неї посвататися. Проте незабаром історик сам відмовився від цього наміру.

Взагалі, Костомаров дуже любив старослов'янщину. Часто він цитував старовинні рукописи. Навіть рецепт приготування вареників в його вустах звучав так: «И взял муки гречневья, сотвори брашно и, вложив в оное творогу и посыпав солью, ввергну в окроп». Зустрівшись удвох з Кулішем, вони напівжартома змагалися у кращому володінні середньовічною книжною мовою, спілкуючись нею між собою [69].

Здається, про перспективи свого одруження історик говорив без особливого сподівання на здійснення цього наміру.

Промайнули роки, Костомарову вже було далеко за 50. Він був професором, видатним письменником. З-під його пера виходять праці з історії України, Росії, Польщі. Наукові заклади і товариства Європи і Росії присвоюють йому ряд вчених ступенів і звань. Та в серці залишається пуста, нудьга і байдужість. Сімейне життя у відомого вченого не склалося. Він так і не зміг забути своє перше кохання. Він все ще кохав ту, якій відмовив у шлюбі. Свої душевні страждання та покаяння він виклав у «душевній посвяті до п'єси античних часів «Кремущій Корд», яку написав ще у саратовському засланні» [70]. Костомаров згадав той день, коли вони присягалися один одному у вірності. Аліна читала цю посвяту і розуміла, які почуття до неї у її колишнього нареченого [71]. Пам'ять про минуле привела Миколу Івановича до того будинку, де він винаймав квартиру багато років тому для спільного життя з Аліною. Ольга Унгурян так описує цю зустріч з минулим: «Навкруги нічого не змінилося, тільки дерева біля тину сильно розрослися. У вікні Костомаров побачив оголошення про те, що будинок здається у найм. Їх зустріла молода жінка, донька колишньої власниці і провела їх по кімнатах. Костомаров був вражений шкєю зустріччю з минулим» [72]. Павло Чубинський, який супроводжував Костомарова, помітив хвилювання свого товариша. Коли довідався про його причину, вирішив допомогти

другові. Він виявив, що Аліна після смерті чоловіка живе одна і дуже скоро повинна приїхати до Києва для лікування від ревматизму. Почувши про це Костомаров написав їй листа й просив П. Чубинського передати його Аліні.

Жінка тремтячими руками почала розгортати папір. Перед очима замерехтіли знайомі з юних років каракулі костомарівського почерку. Надамо слово їй самій: «Хвилювання охопило мене — і я не в силах вже була читати вголос, а, прочитавши лист про себе, віддала його дітям. Миттю вони його прочитали й заговорили: «Мамо, потрібна відповідь! Пиши зараз!..

— Я зараз відвезу листа твого за вказаною адресою — додав мій син, якому тоді було 17 років».

Так, це дійсно був лист Миколи Івановича! Він писав: «Случайно я услышал об Вас. Мы были когда-то очень близки друг другу, тому уже более 26-ти лет назад. Горькая судьба нас разлучила. Но ни Вы не были виновны против меня, ни я против Вас. Мы можем встретиться в этом мире, хотя уже в старости, без малейших упреков друг другу за прожитое, с полным уважением друг к другу. Я уезжаю из Киева, где был недолго. Если Вы, вспомнивши Вашу молодость, нашли бы для себя не противным повидаться со мною, то я Вам скажу, что для меня это было бы величайшим удовольствием, и в таком случае напишите ко мне две-три строки, а письмо адресуйте в Киев, на углу Жилянской и Кузнечной улиц, профессору Владимиру Вонифатиевичу Антоновичу с передачею Николаю Ивановичу Костомарову, до 8 августа, а после 8-го августа — в С.-Петербург, Вас.[ильевский — Е.Л.] остров, IX линия, д.[ом — Е.Л.] №4, кв.[артира — Е.Л.] 5. Глубокоуважающий Вас Николай Костомаров. Августа 4-го. 1873 г. Киев».

«Я відповіла, що душевно рада побачитися з Миколою Івановичем і прошу його приїхати до вечірнього чаю... Мій син в двіз цього листа на квартиру В. Б. Антоновича... Увечері стали ми очікувати дорогого гостя...»

О 9-й годині вечора пролунав дзвінок у двері. Коли прислуга їх відчинила, до кімнати швидко увійшов Костомаров. Побачивши Аліну, він наблизився до неї, взяв її руку і почав цілувати. З очей 56-річного чоловіка потекли сльози. Алініні діти пішли в іншу кімнату, щоб не заважати дорослим. Жінка погладдила рукою голову літнього візитера й промовила: «Що робити! Життя пройшло! Жодними сльозами не вернеш минулого!» Вони близько години говорили й дивилися одне одному в обличчя. 26 років розлуки сильно змінили їх. Потім Костомаров згадав про дітей Аліни й попросив їх покликати. Особливою ласкою він наділив найменшу Сонечку, можливо, вона подобою та поведінкою нагадувала юну Аліну Крагельську, в яку він так закохався. Він говорив, що

був на археологічному з'їзді і виступав з трибуни, коли йому передали листа від Аліни. Костомаров попросився з київськими професорами та учасниками з'їзду й поїхав до неї. Його давній недруг Юзефович, який зрадив його в 1847 р., допомігши жандармам при арешті, не проминув «штрикнути» Костомарова, сказавши, що поважний професор знайшов важливішу справу, ніж участь у науковому зібранні. Але Микола Іванович на це не відреагував, він летів до Аліни [73].

Обидва шкодували про втрачені роки і тому розлучатися більше не хотіли. Знаючи нерішучий характер Костомарова, Аліна перша зробила крок на зустріч, запросивши Миколу Івановича до себе у гості в Дідовці. Він декілька разів відвідував цей маєток, допомагав влаштувати до Смольного інституту доньку Аліни Софію і виконав свою обіцянку. Але про одруження мова поки не йшла [74]. У 1875 році М. Костомаров тяжко захворів (на думку лікарів, у нього був інсульт). Ситуація кардинально змінилася. За час його хвороби його мати захворіла на тиф і померла. Спочатку від нього приховували факт смерті близької людини, яка все життя турботливо ставилася до нього, а він жив під її постійним наглядом. «Костомаров не міг обійтися без Тетяни Петрівни навіть у дрібницях — коли треба було знайти носовичок у комоді або запалити люльку. Мати турбувалася про його одяг, годувала, поїла і пов'язувала краватку» [75]. Микола Іванович тяжко переживав смерть матері. І коли Аліна запропонувала йому свої послуги по догляду за ним, він відразу погодився. Врешті-решт вони почали жити разом. 9 травня 1875 року, у день його іменин, вони обвінчалися у маленькій церкві Св. Параскеви с. Дідовець, в маєтку нареченої. У цей рік Костомарову виповнилося 58 років, а його дружині 45» [76]. До речі, давній приятель Костомарова письменник Д. Мордовець спочатку був рішуче негативно настроєний проти цього надто пізнього одруження, але, познайомившись з Аліною, став наполягати на ньому. При цьому відзначив, що це «найвищою мірою добра, шляхетна і на рідкість розумна жінка, котра так швидко ввійшла в научні інтереси свого чоловіка, що стала для нього не лише нянею, але і помічницею в праці, його секретарем, його читець і порадник в наукових працях». В Дідовцях Микола Іванович продиктував дружині автобіографію, котру присвятив «любій моїй жінці Аліні Леонтіївні Костомаровій...» [77]. Восени він повернувся до Петербурга бадьорим і зміг плідно працювати в архівах над історичними документами. А потім щоліта протягом 10 років Костомарови приїздили на Прилуччину відпочивати і плідно працювати. Цей період творчості був найплототворнішим у житті вченого. У Дідовцях в нього була своя цінна

бібліотека, яку після його смерті дружина подарувала Київському університету (1426 книг і рукописів). Тут Костомаров, у кабінеті поряд з коханою, писав свої знамениті монографії «Руїна», «Мазепа і мазепинці», драму «Еліни Тавриди», повісті «Черніговка», «40 лет». Закінчує працювати над монографіями про імператриць Анну Іоановну, Єлизавету Петрівну. У маєтку він зустрічався і спілкувався з відомими письменниками, журналістами художниками, народними співцями Аліна Леонтіївна зачаровувала всіх своєю гостинністю. Разом з цим вчений знаходить час і здійснює поїздки в Батурин, Лубни, Чернігів, Бахмач, Білу Церкву, Яготин, Переяслав, Сокиринці, Густиню. 20 томів «Історичних монографій і досліджень» по історії українського, російського і польського народів вийшло з друку за 1863–1889 роки. Ось, як про цей період у житті Миколи Івановича і своєї матері — Аліни Леонтіївни згадує її старший син, пасинок Миколи Іванович, Олександр Маркович Кисіль (1855–1933 рр.): «9 травня 1875 року М. І. Костомаров був повінчаний у церкві Св. Параскеви в с. Дідовці священником Петром Петровичем Пащиною з мою матір'ю Аліною Леонтіївною Кисіль, яка зовсім молодого дівчиною була засватана за Миколу Івановича, а після його арешту та заслання за примусом своєї матері одружилася з моїм батьком Марком Дмитровичем Кисілем (помер у Києві у 1870 році і похований на Байковому цвинтарі). В кінці травня чи початку червня (запам'ятав) наші молоді старики поїхали у Київ, де помешкання Костомарову запропонував відомий в ті часи окуліст, професор Іванов, який на літо їздив кудись лікуватися. Там (на Бібіковському бульварі) вони пробули до перших чисел серпня, звідкіль поїхали у Петербург, на свою квартиру на Васильєвському острові. У той час моя менша сестра Соня навчалася у Смольному інституті, куди й треба було її відвезти. 1876–1880 роки, якщо пам'ять мені не зрадила, Костомарови перебралися мешкати на літо у Павловському, куди забирали на канікули з інституту і мою сестру Соню. Як взимку, так і влітку Микола Іванович до сніданку (у 12 годин) збирав різні матеріали для своїх історичних монографій, а від сніданку до обіду (у 4 години) він диктував свої історичні твори моїй матусі, бо був дуже слабкий на очі, і якщо читав чи писав, то притулявся обличчям до книги або паперу дуже близько. У ті часи, коли Микола Іванович не їздив по архівах, моя матінка читала йому різні книги. Після обіду вже нічого не писалось і не читалось, а ходили усі троє (Микола Іванович, моя матінка та сестра Соня) на прогулянку у ліс, або ходили слухати концерти у павільйон на дачах у Павловську. У Петербурзі дні провадились також, але по вечорам хто-небудь із знайомих заходив. По вівторках у Миколи Івановича

збиралися всі ті знайомі, які бажали провести вечір з ним у бесідах до вечірнього чаю (у 8 годин) і після нього. Найчастіше тут збиралися Д. М. Мордовцев, В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, О. М. Пипін, М. М. Стасюлевич та інші. Мордовцев та Беренштам майже жодного вівторка не пропускали. Були й деякі дами та дівчата, та найчастіше з дівчат бувала Варвара Францовна Неслуховська, подружка по інституту моєї сестри Соні. Цю дівчинку (Басю, як її усі звали) усе наше сімейство дуже любило за її шустрість, веселість та винахідливість. У 1876 році Костомарови були осінню в Криму і повернулись звідти у вересні, пробули декілька днів у нас, у Дідівцях. Тільки з 1884 року, коли моя сестра Соня закінчила Смольний інститут, всі троє (Микола Іванович, моя матінка і сестра Соня) приїхали на початку літа до нас у Дідівці. Тут життя Миколи Івановича (режим) було трішки змінено. Прокидався він у шість годин ранку, умивався і натщесерце їхав до Куствіців (передмістя м. Прилуки) купатися до садиби гром. Кутузова, через яку протікала річка Удай. Тут була дуже чиста вода та пісчане дно. Їздив він купатися щодня, не дивлячись на те, чи йде дощ, чи дуже пече сонце. Повертався він від Кутузова, ідучи верстви зо дві пішки, а за ним їхав фаєтончик з парою коней з дуже гарними щитовими ресорами. У 8 годин він уже сидів за стаканом чаю, а як коли трішки запізнювався, проїхавши на Вокзальну вулицю до гром. Джигіля, який на ту пору славився дуже гарними бубликами. Відразу після чаю до нас приходила сусідка Маруся Петрівна Савченко-Маценко, на особистості якої неможливо не зупинитися. Маруся Петрівна (народжена Круковська) закінчила Єкатерининський інститут у Москві, після чого засіла серед своєї роботи на хуторі Георгіївському (і досі ще зветься круковщиною) майже на півдороги з с. Дідовець до м. Прилуки. Вона добре знала французьку та німецьку мови, бринькала на роялі, була добре ознайомлена з російською та закордонною літературами, словом була дуже вихована людина. Змолоду вона трохи поженихалась з аптекарем з м. Прилуки Фрометом, який кудись переїхав у друге місто, і Маруся Петрівна під сорок років вийшла заміж за відставного капітана Олександра Павловича Савченко-Маценко, який змолоду був покинений батьком у Варшаві зі своєю матінкою. Олександр Павлович у 12–13 років був узятий якимось (забув прізвище) польським паном за козачка, а як йому минуло 19 років і пани усвідомили, що він російський потомствений дворянин, то за його стали клопотати у Миколи І, який у той час приїздив до Варшави. Він наказав зачислити його у кірасирський полк, бо він був високого росту і широкоплечий. Ніде Олександр Павлович не навчався, так напівграмотним і помер у Дідівцях років через 10–12 після смерті Миколи Іва-

новича. Так от вам і пара, і воєнний бурбон, ходячий на задніх лапках перед вищими його по чину або маєтку, і звисока дивляться на мужика та полупанків і дуже розумна, гарна вихована жінка з романом (Фромет) у минулому. Дітей у них не було. Так от ця сама Маруся Петрівна приходила до нас що дня у дев'ять годин ранку і до снідання (12) читала Миколі Івановичу різні книжки російською, французькою та німецькою мовами, які Микола Іванович привозив з Петербургу. Це були всі нові видання літературні та історичні. У 12 годин Маруся Петрівна через фіртку з нашого саду йшла додому обідати з своїм стариком. Вона теж у цей термін була біловата. Після снідання Микола Іванович диктував моїй матері свої твори, для чого держав перед собою на одній стороні письмений столу (на другій стороні сиділа та писала моя матуся) цілі жмути паперу, на яких були записані ним матеріали, потрібні у даному творі. Обід був щодня у 4 години. Після обіду приходила Маруся Петрівна і йшла з Миколою Івановичем гуляти у наш сад або на високу гору під самим селом Дідовцями, яка зветься і зараз Бакумовою горою. Як ця парочка проходила селом, за ними йшла сільська дівтора і там, на Бакумовій горі, грала перед старим паном, як дівтора звала Костомарова у хрещени, співали різні пісні, танцювала, балувалися. Після вечірнього чаю (8 годин вечора) ми всі сиділи на ганку у дворі або на балконі у сад, балакали про всячину, а Микола Іванович частіше заводив річ про небо, про зорі тощо. Частенько, коли ми сиділи на ганку, який виходив у двір, до нас приходив старий кухар Федір, який народився у цьому дворі і в ньому й помер. Це був свій чоловік, при якому ми всі народились. Частенько підходив до нас побалакати і нічний сторож Іван Мигаль, теж старий, який був вже дорослим у ті часи, коли було скасовано кріпацтво. В таких випадках розмова невільно переходила на тему кріпацтва та давніх років. Бувало й так, що трішки поговоривши тут, Микола Іванович з Марусею Петрівною йшли гуляти у сад і довго там сиділи на ослоні по доріжці с пірамідальними осоками. Годин у 11–12 вечора ми всі розходились по своїм кімнатам, а Микола Іванович йшов у сад, де на колінцях без кашкету на голові довго молився Богу. Молився він Богу теж на колінцях і вранці, як тільки прокидався. У Петербурзі, перед тим, як молитися Богу, він засвічував перед іконами лампадку і воскові свічки». (Після смерті Миколи Івановича віддав його срібну лампадку у Дідовіцьку церкву з надписом: «Горела до самої смерті у Н. І. Костомарова (7 апреля 1885)». Лампадка згоріла разом з церквою у 1920 р.). «Частенько Микола Іванович ходив до служби Божої у неділю, або у яке-небудь свято до дідівської церкви, або повертаючись з купання у неділю слухав службу у куствівській церкві. Дуже хвалив

він службу священника о. Петра Базилевського. «Служить так, як служать у слав'янських землях, підвищуючи голос на окремих моментах», — не раз казав про Базилевського Микола Іванович. У ті дні, коли йшов дуже великий дощ, Микола Іванович теж їздив купатися до Кутузових. Пам'ятаємо, що раз після такого купання він простудився, кашляв і написав листа до проф. Кошлакова, який прислав йому такого рецепта:

Вр. Зварити страву з чабака

Та вкришити бурака,

Всипать треба цибулі.

І все те, що добули: і фасолі, і бараболі,

Щоб всього було доволі.

Цією стравою з чабака годувати козака.

М. І. Костомарову, Кошлаков. [78]

З малими змінами так жив у Дідовцях Микола Іванович. Хто б до нас не приїхав, життя Костомарова шанувалось. 1883 р. Микола Іванович приїхав хворий і дуже нервувався, що не може нічого робити, що він сліпне і таке ін. Купатися до Кутузова він усе рідше їздив, а проти Івана Купала уже не йшов на Бакумову гору, а в парі з Марусею Петрівною проїхали вони кругом на Бакумову гору, куди було винесено стільця, щоб Микола Іванович не сидів на землі. Сидів він тут смутний, мало балакав і поїхав знову округом додому. Це був останній наїзд Миколи Івановича до Дідівців. У 1884 р. після того, як його проволокли сані якоїсь пані із-під арки, що знаходиться у Петербурзі на Великій Морській вулиці, наші вже не приїздили у Дідівці, а провели літо на дачі у Павловському. Із листів покійної матері і сестри Соні я бачив, що Микола Іванович вже не одужає і більше у Дідівці не приїде. 7 квітня 1885 року Микола Іванович помер у Петербурзі. Одержавши телеграму про смерть Миколи Івановича, я пішов зі своєю дружиною до нашого попа, і він відслужив панахиду по Миколі Івановичу у нашій дідівській церкві. Не встигли ми відслужити панахиду, як до попа прискакав верхи кінно поліцейський урядник, який прочитав папір, що губернатором заборонено служити панахиду по Миколі Івановичу. Моя матуся з сестрою Сонею і Уляною приїхали у Дідовці у травні чи у червні. Всі ми були схвильовані смертю Миколи Івановича, і намагалися розважати мою матусю...» [79].

Отже, в особі Аліни М. І. Костомаров знайшов собі вірного товариша, помічника, турботливу господиню, дружину. Вона була його секретарем, вичитувала його праці, давала слушні поради тощо.

У побутовому житті Микола Іванович був людиною неухайною та непрактичною, неохайною, розгубленою, заглибленою у свої думки, дивакуватою,

дратівливою, вередливою і примхливою. Це було наслідком постійної материнської турботи, намагання відгородити сина від побутових справ та проблем. Аліна Леонтіївна фактично замінила Костомарова матір й опікувалася коханим чоловіком, як маленькою дитиною, спокійно сприймаючи його капризи та вередування, стоїчно терплячи його важкий характер. Якимось в нього з обличчя злетіли окуляри, рідні хотіли допомогти й подати їх йому. Але Костомаров їх відштовхнув з криками «Я сам!». Ставши на коліна й нічого не бачучи, він врешті-решт намацав їх і надів собі на ніс, але так і заляк на карачках. Потім почав гнівно кричати: «Та допоможіть же мені — я не можу встати!». Або історик захотілося щодня одягати свіжу сорочку. Оскільки прання було справою клопіткою, Аліна Леонтіївна брала його ношену, але ще чисту сорочку, підпрасовувала її та знову подавала чоловікові. Зметикуючи в чім справа, Костомаров почав увечері скидати сорочку на підлогу, топтати її ногами й посипати попелом. Сорочку доводилося тепер ретельно заперити. Добре, що згодом ця примха минула. Він міг прискіпатися до дружини навіть у присутності інших людей через будь-які дрібниці, до того, як Аліна готувала ту чи іншу страву, «як різали після ринку курку... і доводив, вона була не живою куплена». Але Аліна це сприймала як подарунок долі, не ображалася, а ставилася до всього з гумором. Одного разу в церкві у Костомарова прямо з рук хлопчачи-розбишачи вкрали дорогу боброву шапку, при чому професор не міг згадати навіть як це відбулося, тож додому прийшлося йти, обгорнувши голову, зважаючи на сильний мороз, носовою хустинкою. Він часто мучився від корчів у шлунку, тому лікарі прописали йому сувору дієту. Костомаров дуже полюбляв здобні булочки, цукерки, морозиво та інші солодощі, які лікарі йому заборонили. Одного разу, коли до їхньої оселі завітали гості, Микола Іванович, побачивши перед собою спокусливі булочки, знайшов момент, коли заклопотана дружина відвернулася й почав стрімко запихати собі булочку до рота. Один з гостей, не бачучи цього, запитав поважного професора про щось, але той не мав змоги відповісти, пережовуючи «заборонений плід». Побачивши ситуацію й усе зрозумівши, Аліна Леонтіївна лише похитала головою. Вночі Костомаров спав погано. Часто він починав голосно зойкати, будячи дружину. Сонна Аліна Леонтіївна ставила йому грілку на живіт, гладила по голові, поки чоловік нарешті не засинав, даруючи можливість відпочити і їй. Усе життя Костомаров залишався завзятим курцем [80].

Але Микола Іванович все ж високо цинив позитивну роль дружини у своєму житті. Разом вони прожили 10 щасливих років. У 1885 році у Костомарова загострівся туберкульоз. Хвороба давала про себе визна-

ки. Але незважаючи на поради лікарів берегти своє здоров'я, Микола Іванович до морозів купався в Неві, ходив легко одягнений навіть у 16-градусний мороз, відігріваючись потім вдома горілкою та теплим чаєм [81]. Зневажливе ставлення до свого здоров'я дало свої негативні результати — хвороба прикула його до ліжка. Турботлива дружина доглядала його до самої смерті і виконала останнє прохання свого «избалованного старика», який висловив його такими словами: «Добра моя жінка! Ти догледіла мене до смерті, заплющ мені очі». «Я виконала бажання мого друга: закрила йому очі», — писала згодом Аліна [82]. Вона пережила свого чоловіка на 23 роки. З великою шанною віднеслась Аліна Леонтіївна до пам'яті чоловіка. Написала вона і спогади «Микола Іванович Костомаров» та «Останні дні життя Миколи Івановича Костомарова». Планувала також підготувати до друку повторне видання творів свого покійного чоловіка, зробити записки-спогади про вченого, але в останні роки свого життя вона наполовину осліпла, проте продовжувала працювати. Померла Аліна Леонтіївна 4 лютого 1908 року. Поховали її в Києві. У наш час можна побачити садибу, де жило подружжя Костомарових. Прикро, що зараз вона в занедбаному стані. Проте КОХАННЯ Аліни Леонтіївної та Миколи Івановича не зруйнує час, адже ВОНО — це вічне почуття.

Життєвий шлях Миколи Івановича Костомарова був довгим та плідним. Його оточували цікаві люди, він був учасником різних політичних подій, ідеологом Кирило-Мефодіївського братства, ув'язненим, політичним ссильним, професором, вченим. Але, незважаючи на зміни долі, зумів зберегти почуття гідності, вірності, кохання і проніс його через все життя.

За кілька днів до смерті М. І. Костомаров писав: «Історик повинен здаватися без вітчизни, без віри, без государя... все, що говорить історик, має бути істинно, і ніколи не повинен він давати привід для підозри в підлещуванні» [83].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мінц М. Життєвий шлях М. І. Костомарова / М. О. Мінц, А. І. Олійник // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. — 2012. — Т. 204, Вип. 192. — С. 37.
2. Луняк Є. З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах / Є. Луняк. — Ніжин, 2010. — С. 40.
3. Мінц М. Вказ. праця. — С. 37.
4. Луняк М. Вказ. праця. — С. 40.
5. Там само. — С. 41.
6. Там само.
7. Мінц М. Вказ. праця. — С. 37.
8. Луняк М. Вказ. праця. — С. 41.
9. Мінц М. Вказ. праця. — С. 37.

10. Там само. — С. 38.
11. Там само.
12. Коляда І. А., Главацький М. В., Кириєнко А. Ю. // *Николай Костомаров / І. А. Коляда, М. В. Главацький, А. Ю. Кириєнко; худож.-оформитель О. Н. Иванова. Харьков: Фолио, 2016. — С. 45.*
13. Луняк М. Вказ. праця. — С. 41.
14. Яновський К. П. Воспоминания о Н. И. Костомарове // *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. XXII. — Спр. 441. — арк. 1-2.*
15. Там же. — арк. 3.
16. Там же. — арк. 4.
17. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. В. А. Замлинский; Примеч. И. Л. Бутича. — 2-е изд. — К.: Либідь, 1990. — с. 465.
18. Ге М. М. Киевская первая гимназия в сороковых годах // *Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. — СПб., 1895. — С. 52–65.*
19. Там же. — с. 59.
20. Там же.
21. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. — С. 96.
22. Пінчук Ю. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге. Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. — Київ: Вища школа, 2005. — С. 99.
23. Там само. — С. 99.
24. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства... С. 98.
25. Коляда І. Указ. соч. — С. 54.
26. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства... с. 80.
27. Коляда І. Указ. соч. — С. 56–57.
28. Левицький О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). — К.: Тип. С. В. Кучьженко. 1893.
29. Там само.
30. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя / О. Косинський. — К.: Дніпро, 1991. — С. 16.
31. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства... — с. 100.
32. Луняк М. Вказ. праця — С. 41.
33. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства... — с. 100.
34. Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. — К., 1990. — с. 399.
35. Полевой П. Воспоминания о Н. И. Костомарове // *Живописное обозрение. — 1885. — № 7. — С. 271.*
36. Кирило-Мефодіївське товариство. Вказ. праця — с. 276.
37. Там само. — с. 286–287.
38. Костомаров Н. Указ. соч. — с. 475.
39. Кирило-Мефодіївське товариство. Вказ. праця. — с. 479.
40. Там само. — С. 24–26.
41. Там само.
42. Куліш П. О. Воспоминания о Н. И. Костомарове // *Новь. — 1885. — Т. 4. — № 13. — С. 67.*
43. Кирилук Є. П., Шаблювський Є. С., Шубравський В. Є. // *Т. Г. Шевченко. Біографія. — К., 1964. — С. 198.*
44. Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка / М. Чалый. — К., 1882. — С. 60.
45. Петров А. М. Из далекого прошлого. (Воспоминания о Кирилло-Мефодиевском обществе) / А. Петров // *Звенья. — 1935. — № 5. — С. 304–342.*
46. Возняк М. Кирило-Методіївське братство. — Львів, 1921.
47. Семевский В. И. Кирилло-Мефодиевское общество // *Голос минувшего. — 1918. — №10–12. — октябрь-декабрь.*
48. Кирило-Мефодіївське товариство. Вказ. праця — с. 22.
49. Там само.
50. Там само. — с. 33–39.
51. Там само. — с. 285.
52. Там само. — с. 95.
53. Коляда І. Указ. соч. — с. 76.
54. Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданню 1890-х рр. // *«Україна». — 1924. — № 3. — С. 85–87.*
55. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. — К.: «АртЕк», 1998. — с. 336, 338.
56. Там само. — с. 339.
57. Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1991. — Т.3. — с. 306.
58. Там само. — с. 68.
59. Костомаров Н. Указ. соч. — с. 481.
60. Коляда І. Указ. соч. — с. 61.
61. Там же. — с. 70.
62. Там же. — с. 71.
63. Зайончковський П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. — с. 12.
64. Там же.
65. Грушевський М. З публіцистичних питань Костомарова // *Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 113–133.*
66. Зайончковський П. А. Указ. соч. — с. 12.
67. Там же.
68. Там же.
69. Луняк М. Вказ. праця. — с. 74.
70. Зайончковський П. А. Указ. соч. — с. 12.
71. Там же.
72. Там же.
73. Луняк М. Вказ. праця. — с. 77.
74. Зайончковський П. А. Указ. соч. — с. 13.
75. Там же.
76. Там же.
77. Гончар О. Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини // *Український історичний журнал. — 2013. — № 6. — с. 189–193.*
78. Там само.
79. Там само.
80. Луняк Є. З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах / Є. Луняк. — Ніжин, 2010. — с. 84.
81. Зайончковський П. А. Указ. соч. — с. 13.
82. Там же.
83. Янкевич В. Ф. «Він — гордість України і надбання слов'янського світу» / В. Янкевич // *Гуманітарні науки. — 2004. — №2. — С. 190.*